

СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Радянська політична система від народження і до розпаду уособлювала диктатуру найвищого порядку. Вона поставила кожного громадянина під безпосередній контроль, поневолила його економічно і у зародку перешкодила появі контреліт та конкуруючих з нею політико-економічних структур. Маючи під своїм контролем колосальні ресурси і володіючи безмежною здатністю мобілізувати їх на завчасно накреслені цілі, вона пододала економічну і політичну відсталість колишньої царської імперії і створила наддержаву, яка претендувала на світове панування. Це наперед виключало будь-які внутрішні або зовнішні загрози для її безпосереднього існування. Тим не менш, Радянський Союз розвалився – цілком неочікувано для свого власного населення, як і для зовнішнього світу.

Внутрішні або зовнішні чинники не мали політичного впливу на розвал радянської політичної системи. Проблема полягала в тому, що соціально-економічний фундамент, який вона створила „під себе” в перші два десятиліття після більшовицького перевороту, перестав відповідати викликам часу. В країні десятиліттями наростала системна криза. Реформатори, які прийшли в Кремль після двох десятиліть брежнєвського „застою”, зробили спробу розв’язати кризу шляхом демократизації політичного устрою. Однак хірургічна операція у вигляді конституційної реформи М.Горбачова призвела до летального результату. Відмова від компартійної диктатури і передача всієї влади радянським органам несуттєво позначилася на становищі правлячої еліти, оскільки в країні не існувало контреліт. Тим не менш, конституційна реформа після перших вільних виборів народних депутатів Союзу і союзних республік перетворилася на антикомуністичну революцію саморозпаду, в якій зникли державна партія і створені нею імперії – внутрішня й зовнішня. В пострадянських країнах розпочався мало не з нуля процес відтворення економічних і політичних структур, знищених у свій час комуністичною революцією.

Поки радянська політична система існувала, історики і політологи не могли об’єктивно оцінити її. Виникла навіть теорія конвергенції, адепти якої твердили про можливість злиття у майбутньому західної демократії з радянською системою влади в більш довшу цілісність. Та в кінцевому підсумку виявилось, що радянський лад є глухим кутом в цивілізаційному розвитку. Посткомуністичні

країни приречені впродовж десятиліть заліковувати негативні наслідки свого тоталітарного минулого.

В Україні, як стає зрозумілим, посткомуністичний період є довшим, ніж період комуністичного будівництва. Щоб подолати спадщину комунізму, треба усвідомити недавнє минуле і виключити будь-яку можливість рецидиву диктатури. Наявність Компартії України, яка не відмовилася від ідеології ВКП(б)–КП(б)У, засвідчує існування такої можливості. Суть справи, однак, полягає не в наявності комуністичної партії у спектрі політичних сил посткомуністичного періоду (цей чинник є похідним), а в стані історичної пам'яті суспільства. Мільйони людей, які вчилися й виховувалися в радянську добу, мають перекручені уявлення про основоположні поняття людського буття, які ґрунтуються на ранньому марксизмі і ленінізмі. Обтяжена таким інтелектуальним вантажем, пострадянська еліта впродовж довгого часу не могла зорієнтуватися, на чому базувати пошуки виходу з глухого кута. Рекомендації фахівців Заходу частіше за все не спрацьовували в умовах колапсу директивної економіки. Адже посткомуністичні країни знаходилися в надзвичайно специфічній ситуації. Попередній світовий досвід виходу з криз був для них практично непридатним.

Сформульовані вище положення доводять необхідність поглиблених досліджень першовитоків радянської політичної системи. В ході таких досліджень треба здійснювати деконструкцію звичних концептів, встановлювати реальні причинно-наслідкові зв'язки, поіншому оцінювати розмірність подій, висвітлюваних в радянській історіографії. Аналіз комуністичного будівництва, що відбувалося після встановлення диктатури більшовиків, має бути висхідним етапом для виявлення закономірностей переходу від диктатури до демократизації в пострадянських країнах після 1991 р.

У попередньому викладі терміни „радянський” і комуністичний використовувалися як синоніми, якщо вони стосувалися Радянського Союзу. Поте вони не були синонімами в усі часи. Тому аналіз закономірностей становлення радянської системи влади треба починати з часів, коли в Російській імперії з'явилася нова політична реальність – ради робітничих депутатів.

Термін „ради” всупереч правилам орфографії раніше писали у множині з великої літери. Їх розглядали як принципово нову, народну владу, що виникла уперше в історії людства і являла собою державну форму диктатури робітничого класу. Ради й справді стали незнаною раніше формою диктатури, але не класу, а політичної партії.

Ради виникли в ході революції 1905 р. в Росії. Поразка російської армії в Японії активізувала спроби різних кіл суспільства підштовхнути царя до реформ. Після розстрілу маніфестації перед Зимовим палацом 22 (9) січня 1905 р. робітники втратили надію добитися реформ за допомогою петицій. В країні почалися масові політичні страйки. Коли страйк тривав довго і охоплював багато підприємств, виникали міські страйкові комітети. Влітку у 1905 р. в Іваново-Вознесенську відбувся страйк, в якому взяли участь 70 тис. робітників. Міський страйковий комітет, що назвав себе радою робітничих депутатів, почав керувати життям міста. Незабаром комітет з такою ж назвою з'явився у Кадіївці. У жовтні була утворена Петербурзька рада, яка проіснувала два тижні. Вона почала випускати бюлетень „Известия Совета рабочих депутатов” (тепер це – газета „Известия”).

Найбільший вплив на депутатів рад справляли меншовики. Однак вже під час політичної кризи у жовтні 1905 р. Ленін належним чином оцінив можливості використання своєю партією цієї форми стихійного робітничого самоврядування. Так в Росії постали зародки двох альтернативних самодержавству політичних систем. Під тиском новопризначеного голови Ради міністрів С.Вітте Микола ІІ підписав 17 жовтня маніфест „Про вдосконалення державного устрою”, яким „дарував” народу політичні свободи і обмежував власну владу запровадженням парламенту – законодавчої Державної Думи. Більшовики ж зробили спробу підняти робітників на збройне повстання, в ході якого розраховували розбудувати мережу рад на всіх рівнях аж до загальнодержавного.

Ентузіазм, з яким Ленін вітав неочікувану появу рад, і рішучість, з якою він відстоював ідею перетворення їх на державну владу, пояснювалися просто. До складу рад мали увійти тільки депутати, відібрані „авангардом пролетаріату”, тобто його власною партією. Так само здійснювати селекцію непролетарських носіїв радянської влади за ознакою їхньої революційності мусила тільки його партія. Це означало, що нова влада повинна була утворюватися не з волі виборців, які делегували своїх представників до рад, а з волі тієї політичної сили, яка пропонувала виборцям свої кандидатури. Тобто більшовики не розглядали маси, які брали участь у виборчій кампанії в ради, як суверенну силу, від якої походить влада.

Влітку 1907 р. цар видав без згоди Думи (що означало державний переворот) новий виборчий закон, який знаменував собою повернення до самодержавної форми правління. За цим законом на поміщиків припадала майже половина виборщиків у Думу, а на багатомільйонне селянство – не більше чверті. Виборці від робітників

дістали право направити в Думу депутатів тільки в шести найбільш пролетаризованих губерніях. Не дивно, що під час наступної кризи в лютому-березні 1917 р. робітничі маси негайно утворили власні класові організації – ради. Є авторитетне свідчення Леніна про непричетність політичних партій до виникнення рад робітничих і солдатських депутатів: „В лютому 1917 року маси створили ради, раніше навіть, ніж будь-яка партія встигла проголосити це гасло” [1, с.36].

В історіографії Російська революція й досі поділена на дві типологічно різні: буржуазно-демократичну Лютневу і соціалістичну Жовтневу. Пониження Жовтневої революції до статусу більшовицького перевороту не супроводжується переосмисленням картини подій, яка була у свій час намальована переможцями. Ілюстрацією плутанини в оцінках може служити такий висновок Д.Волкогонова в його книзі про Леніна: „Мабуть, буржуазна революція була похована, не встигнувши дати своїх плодів, а та, що відбулася, дружно усіма нами названа (автор цієї книги не є виключенням) соціалістичною, не була такою. Це була більшовицька революція, а не соціалістична” [2, с.164]. Отже, ту з революцій, яка ознаменувалася падінням самодержавства, Волкогонов назвав буржуазною, а наступну – більшовицькою. Тут порушена типологія подій: клас протипоставлений партії. Та не в цьому навіть суть. Позбавляючи жовтневі події в Петрограді статусу соціалістичної, тобто пролетарської революції, він демонстрував нібито новаторство, а насправді під новаторством приховувалася сила звички, яка змушувала ділити Російську революцію на дві. Найбільш дивним було те, що у подіях лютого (березня) і жовтня (листопада) 1917 р. Волкогонов не помітив головного гравця на революційній сцені – ради робітничих і солдатських депутатів. Фактично ж, навіть якщо штучно поділити потік подій в Росії 1917 р. на дві різні революції, кожна з них була за своєю глибиною суттю радянською. Спочатку ради скинули царя, а потім взяли владу в країні.

Перехід від традиційного до громадянського суспільства в Росії міг відбутися тільки революційним шляхом. Однак ця імперія на півстоліття відстала з революцією від своїх європейських сусідів. Через це об'єктивний розвиток ринкових відносин зробив авангардною силою в трансформаційному процесі не буржуазію, яка користувалася підтримкою імперських „верхів”, а пригноблені „верхами” (разом з буржуазією) народні „низи”. Це наперед визначило організаційну слабкість всіх політичних партій. Вони були неспроможні оволодіти революційною стихією.

У 1905 р. головну роль в революційних подіях відігравали робітничі маси і сформовані ними ради. Селянські пролетаризовані „низи” були надто розпорошені умовами виробництва, щоб являти собою загрозу для імперії. У 1917 р. становище радикально змінилося. Соціально-класове протистояння поглибилося через згубний вплив світової війни, яка тривала 2,5 роки. „Низи” були обурені викликаним війною зубожінням і не бажали віддавати життя за імперіалістичні цілі „верхів”. І найголовніше: голос багатомільйонного селянства раптом виявився надзвичайно гучним. Для війни, яка стала світовою, професійної армії не вистачало. Уперше в історії війна збила розпорошені селянські маси в багатомільйонну армію і дала їм в руки зброю. Не дивно, що основними учасниками революційних подій стали солдатські і робітничі ради – класові організації пролетаризованих народних „низів”, які палали ненавистю до великих власників і бачили мету свого існування у ліквідації поміщиків і буржуазії.

У перші місяці після повалення самодержавства спостерігалася небачена згуртованість політичних сил. Страх перед деструктивним радянським чинником в революції об’єднав колишніх затятих противників – партії ліберальної і соціалістичної демократії. Цей же страх змусив сили контрреволюції підтримати ліберальну демократію.

Ради і солдатські комітети утворювалися у багатьох містах і на всіх фронтах, однак ієрархічно побудованої радянської організації не виникло. Склад рад був плінним, тому що робітничі і військові колективи мали право замінювати свого представника в будь-який момент. Меншовики та есери користувалися в радах вирішальним впливом, але бачили в них не органи влади, а громадські організації, покликані приборкувати активність контрреволюційних сил. Органом, який конструював владу, вони вважали тільки Установчі збори. Ліберальна демократія, яка сформувала з конституційних демократів та інших думських партій Тимчасовий уряд, була згодна з ними.

Партії революційної демократії спочатку утрималися від участі у формуванні Тимчасового уряду, який мав організувати вибори до Установчих зборів. Членом уряду з їхньої згоди став тільки заступник голови виконкому Петроради О. Керенський. Від травня 1917 р. партії революційної і ліберальної демократії утворювали коаліційні уряди.

Більшовики не увійшли в табір революційної демократії, хоч не признавалися у цьому. Свої зусилля вони приділяли проникненню в ради з метою перетворити їх на власну владу. Однак Ленін не по-

кладався цілком на мирний перехід влади в руки своєї партії через ради. З весни 1917 р. у Петрограді, Москві, Одесі, Харкові та інших великих містах більшовики почали формувати загони червоногвардійців-бойовиків.

Стратегічні і тактичні цілі більшовиків в революції були визначені „Квітневими тезами” В.Леніна, які 20 квітня 1917 р. опублікувала газета „Правда”. У питанні про війну висувалося гасло „Ні найменшої поступки „революційному оборонству””. В другій тезі поточний момент характеризувався як перехід від початкового етапу революції, який давав владу буржуазії, до завершального етапу, який дасть владу пролетаріату. У свій час М.Бакунін справедливо вказував, що клас „не може всістися в урядове крісло”, тому диктатура пролетаріату на ділі означала диктатуру більшовиків. Суть третьої тези виявлялася в гаслі „Ніякої підтримки Тимчасовому уряду”. Про негайне повалення уряду мови не було, політичні умови для цього ще не склалися. У четвертій тезі висувалося гасло „Вся влада – Радам!”. Хоч ради перебували під впливом меншовиків та есерів, Ленін знав, що більшовики завоюють їх, тому що теж прагнуть знищити великих власників. П'ятою тезою визначався політичний устрій Росії як республіки рад. Ця теза суперечила ідеї скликання Установчих зборів, які вважалися кінцевою метою революції навіть у більшовицькій програмі.

Визначаючи в першій половині тез тактику завоювання диктаторської влади, Ленін далі давав зрозуміти, навіщо йому потрібна диктатура: для побудови комунізму. Соціал-демократи-більшовики повинні були перейменувати свою партію в комуністичну, прийняти нову, комуністичну за змістом програму, побудувати, за термінологією Леніна, „державу-комуни”, створити новий, Комуністичний інтернаціонал. Програма побудови „держави-комуни” включала націоналізацію землі, перетворення поміщицьких маєтків в радянські господарства, запровадження контролю рад за суспільним виробництвом та розподілом, злиття всіх банків в один загальнонаціональний банк [3, с.5-6].

Ленін розраховував негайно витіснити меншовиків та есерів з рад. Проте вплив більшовиків в них посилювався повільно. Тому вождь більшовиків вирішив тимчасово відмовитися від власних гасел і взяти на озброєння лозунги рад. Цей тактичний хід був зроблений у серпні 1917 р., одночасно з прийнятим VI з'їздом РСДРП(б) курсом на збройне повстання.

Від серпня 1914 р. більшовики дотримувалися гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Така війна їх не лякала, хоч вони передбачали наслідки. „Всяка велика революція, а

соціалістична особливо, – писав Ленін, – навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня” [4, с.183]. Та йти на завоювання влади з таким умонастроєм було неможливо. Від серпня розмови про громадянську війну серед більшовиків припинилися, вони перестали заявляти, що відкидають сепаратний мир з Німеччиною і взяли на озброєння народну вимогу негайного припинення війни.

Коли у червні 1917 р. партія есерів включила в свою програму радянську вимогу про зрівняльний поділ землі, вона наразилася на жорстку критику з боку більшовиків. Останні вимагали створювати на селі велике виробництво у формі радянських господарств на базі поміщицьких маєтків і колективних господарств шляхом колективізації селянських засобів виробництва. Та в серпні більшовики привласнили есерівське, а насправді – селянське гасло „Землю – селянам!”

Третє гасло радянської революції „Фабрики – робітникам!” робітничий клас і більшовики повторювали в унісон, але вкладали в нього різний зміст. Ради робітничих депутатів вимагали приватизувати робітничими колективами відібрані у капіталістів підприємства. Більшовики вимагали націоналізації підприємств, розуміючи під цим перехід їх у власність „держави-комуни”. Вже після завоювання влади Ленін заявив: „Величезним перекрученням основних засад Радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво” [4, с.452]. Раніше він таких висловлювань собі не дозволяв.

Крутий поворот більшовики зробили і в сфері національного питання. У 1913 р. Ленін висловлювався так: „Поки і оскільки різні нації становлять єдину державу, марксистичні ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації” [5, с.139]. Тепер же в його промовах і статтях зазвучала вимога федералізації країни. 22 серпня більшовики вступили в Центральну Раду на правах окремої фракції.

Популярність у суспільстві, яку більшовики здобули після серпня, в історіографії пов’язується з їх діяльною участю у придушенні корніловського путчу. Однак зміна гасел ленінською партією вплинула на подальші події незрівнянно сильніше. У вересні Петроградська, Московська і Київська ради уперше прийняли більшовицькі резолюції про владу. Головою Петроради став Л.Троцький. Спираючись на неї, більшовики почали готувати II Всеросійський з’їзд рад. Маніпулюючи нормами представництва, вони добилися сприя-

тливою для себе партійного складу депутатів. Одночасно з відкриттям з'їзду 7 листопада 1917 р. більшовицький Воєнно-революційний комітет розпочав операцію по захопленню Петрограда.

Е.Карр не без підстав назвав Російську революцію більшовицькою. У кінцевому підсумку якраз більшовики забарвили її в свої кольори. Але один з лідерів Української революції В.Винниченко з не меншими підставами назвав більшовицький переворот робітничо-селянською революцією [6, с.80]. Російська революція в кінцевому підсумку трансформувалася в радянську. Більшовицький переворот був успішним через те, що проходив під радянськими гаслами.

Більшовики грали роль законослухняних політиків. Усі декрети, які прийняв II з'їзд рад, вважалися тимчасовими і підлягали затвердженню, виправленню або скасуванню Установчими зборами. Утворений 9 листопада Раднарком на чолі з Леніним підтвердив, що вибори в Установчі збори відбудуться у затверджені Тимчасовим урядом строки – 25 листопада. Вибори показали, що за більшовиків проголосували менше 25% виборців, в Україні – 10% [7, с.570]. Раднарком зробив все можливе, щоб загальмувати скликання Зборів. Більшовикам потрібний був час, щоб прибрати до рук важелі влади. 20 грудня була створена Всеросійська надзвичайна комісія. Ради робітничих і солдатських депутатів, які уособлювали в революції антидержавне начало, стали органами державної влади. Проте під жахливим пресингом чекістів від колишніх рад залишилась одна оболонка. Колективи повинні були тепер дисципліновано голосувати за кандидатів, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми. Більшовики „перетекли” в ради. Всі політичні сили, які не влаштували їх, були оголошені контрреволюційними.

Як у Петрограді, так і в Харкові радянська влада була проголошена в 1917 р. депутатами рад, що представляли незначну меншість населення. Коли ж партія більшовиків перетворилася на урядову, однією з її важливих функцій стало так зване „радянське будівництво”, тобто створення мережі рад з контрольованим складом депутатів. Рівності між робітничими і селянськими депутатами бути не може, підкреслював Ленін, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари [4, с.343]. Та якщо в Росії робітники користувалися п'ятикратною перевагою у представництві в радах порівняно з селянами, то в Україні під час виборчої кампанії 1919 р. як робітники, так і селяни мали вдесятеро менше представництво, ніж червоноармійці [8, с.56]. Пояснення треба шукати в тому, що відрізняло українських селян і робітників від червоноармійців: перші були міс-

цеві, а другі – в основному прийшли. Прийшли а priori не могли бути пов'язані з національно-визвольним рухом.

Річард Пайпс сформулював суть радянської влади таким чином: „державна влада в країні формально належала ієрархічно організованим, демократично обраним Радам. Фактично ж вони були тільки фасадом, за яким приховувався справжній суверен-комуністична партія” [9, с.183]. Насправді, однак, Ленін створив набагато досконалішу, ніж будівля з оманливим фасадом, систему державного устрою „РКП(б)-ради”. Елементи її (партійні комітети і виконавчі комітети рад) в кожній ієрархічній ланці являли собою певну цілісність, але з різними функціями: парткоми здійснювали диктатуру, а на виконкомі рад покладалася управлінська робота. Завдяки такому розмежуванню функцій партія зберігала політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякдення справи. Ради були позбавлені політичного впливу, але на них покладалася у повному обсязі розпорядчі функції. Термін „радянська влада” однаковою мірою стосувався обох елементів владного тандему. Ради перетворилися на всепроникну і всеохватну владу, незрозуміло зрощену з організаційною структурою партії.

Хоч партія перетворилася на державну структуру, але зберігала попередній зовнішній вигляд. У політичному словнику більшовиків не існувало поняття „державна партія”. Державною іменувалася тільки радянська вертикаль влади.

Своєю компартійною частиною тандем влади був повернутий до членів партії. Внаслідок її побудови за принципами „демократичного централізму” вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоч останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог. Своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертася до народу. Населення країни не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й надіялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої еліту вона брала з народних „низів”.

Диктатура системи „РКП(б)-ради” базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Вплив на маси, переконування їх – такими були основні завдання відділів агітації і пропаганди партійних комітетів. Безпосередній зв'язок з населенням давав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання сформульованих партійним керівництвом завдань. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів з пролетарських мас і села, стали ефективним „передавальним пасом” від керівних органів державної партії до всього населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків з ма-

сами більшовики не могли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя.

Як співвідносилася винайдена Леніним система влади з іншими політичними системами? Започаткований Великою Французькою революцією і війною американських колоній за незалежність перехід до громадянського суспільства дістав друге дихання на початку ХХ ст., коли під впливом світової війни розвалилися імперії традиційного типу. Однак в деяких країнах під час трансформації форм політичної влади утверджувалися не демократичні форми правління, а їх тоталітарні мутації. Якщо демократія являла собою панування суспільства над державою, то тоталітаризм характеризувався пануванням держави над суспільством.

У традиційних суспільствах представники всіх станів були підданими монарха, а не громадянами. Але такі суспільства більшою мірою скріплювалися становими перегородками, аніж бюрократичним апаратом, який реалізував державну волю монарха. Якісний стрибок в індустріальному розвитку, що відбувся в другій половині ХІХ ст., а услід за ним – Перша світова війна різко підвищили роль держави в житті кожної людини і всього суспільства.

Здебільшого, однак, вона зростала одночасно з роллю інститутів громадянського суспільства. За цих умов могутня держава не являла небезпеки для своїх громадян. Але в ряді країн утвердилася всевладність державних інститутів. Більшовицький комуносоціалізм став найбільш довершеною формою тоталітарного устрою з усіх, які виникли в першій половині ХХ ст. Він характеризувався не тільки пануванням держави над суспільством, але й проникненням державних інститутів в товщу суспільства. Виник політичний устрій, який оброчами терору, пропаганди і виховання скріплював державу і суспільство в органічну цілісність – державосуспільство. Радянська влада не випадково дала свою назву країні, народу, способу життя і культурі.

За конституційною формою це була робітничо-селянська влада, за внутрішньою суттю – незалежний від народного волевиявлення тоталітарний режим. Для іноземних спостерігачів радянські органи здавалися лише фасадом, за яким приховувалася диктатура партійних комітетів. Та насправді радянська влада була двоєдиним політичним організмом, окремі компоненти якого не могли існувати у відриві один від одного. Відділені функціонально, обидві вертикалі влади фактично розчинялися одна в одній на персональному рівні. Ленін у 1921 р. підкреслював: „як правляча партія, ми не могли не зливати з „верхами” партійними „верхи” радянські, - вони у нас зліті і будуть такими” [10, с. 15].

Маючи диктаторські повноваження, РКП(б) у внутріпартійному житті ще зберігала спочатку залишки властивого політичним партіям демократизму. Делегати на партійний з'їзд визначалися в жорсткій конкурентній боротьбі. Вибори на з'їзд відбувалися переважно в демократичній обстановці. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, тому що визначав склад її керівництва. У партії могли відбуватися політичні дискусії.

Однак в умовах диктатури внутріпартійне життя все більше втрачало ознаки так званої „робітничої демократії”. ЦК РКП(б), в руках якого зосередилася реальна влада, прагнув управляти компартійно-радянською елітою за допомогою тих же диктаторських методів, якими управляв країною. Кандидатури на ключові посади на місцях спочатку „рекомендувалися” Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою парторганізацією. Це явище, назване „призначенством”, почало визначати кадрову політику партії.

Радянська влада являла собою владу компартійної олігархії. Зосередження у верховному органі диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці проблеми не могли розв'язуватися конституційним шляхом, тому що в конституції не було навіть згадки про державну партію.

Диктатура потребує індивідуального носія – диктатора. Тому в олігархічній системі влади, яка є нестабільною за означенням, проблема реального лідерства розв'язувалася у боротьбі або за домовленістю основних політичних гравців. Проте засновник партії, держави і радянського ладу не був звичайним диктатором. Леніну вистачало морального впливу, і він не покладався в колі товаришів по ЦК на силові засоби. Це не означало, що він не зустрічав опозиції у правлячій еліті. Але опозиція не була усвідомленим викликом його владі з боку певних осіб або угруповань. Опозиціонери мали відмінну думку щодо деяких ключових питань державного курсу, наприклад щодо укладення Брестського миру. У черговій дискусії про профспілки, яка розгорілася в партії наприкінці 1920 р., виявилися, як і раніше, різні підходи до поточної політики, в даному разі – про роль і місце профспілок в системі влади. Л.Троцький вніс в дискусію гостроту, розцінену його опонентами як виклик лідерству Леніна. Опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах і звернулися до партійних організацій з вимогою визначитися в цій дискусії. Вибори на X з'їзд РКП(б) проводилися по платформам.

Дискусія про профспілки, в якій В.Ленін здобув абсолютну перемогу, істотно вплинула на еволюцію владних структур. Вождь партії взяв курс на скасування залишків демократизму у внутрішньопартійному житті. „Ми – не дискусійний клуб”, – заявив він на цьому з’їзді і домогся прийняття резолюції „Про єдність партії”, якою заборонялися фракції та угруповання. Резолюція давала право двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії виключати інакомислячих зі свого складу. Отже, X з’їзд РКП(б) випустив зі своїх рук суверенне право партійних з’їздів вирішувати питання про склад ЦК. Це засвідчило перехід реальної влади від з’їзду до ЦК РКП(б).

Всередині ЦК утворилися два субцентри – політбюро і оргбюро. Політбюро розв’язувало питання політичного характеру, оргбюро готувало матеріали для рішень політбюро, які вважалися рішеннями Центрального комітету. Рішення оргбюро, не опротестовані членом політбюро, теж ставали автоматично рішеннями ЦК. З виникненням політбюро та оргбюро переплив влади від з’їзду до ЦК РКП(б) став означати концентрацію владних повноважень саме в цих субцентрах. Значення ЦК в системі влади зменшилося хоча б тому, що періодичність засідань (пленумів) ЦК різко скоротилася. Паралельно відбувався переплив влади від радянських органів управління до партійних комітетів. Партія перебирала на себе владні повноваження у кожній ланці управління і в кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, внаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, перш за все – секретарів. Завдяки специфіці організаційної будови РКП(б) набута влада теж зосереджувалася в головному парткомі – ЦК, а точніше – в його субцентрах.

У квітні 1922 р. з ініціативи Леніна пленум ЦК, обраного XI з’їздом РКП(б), заснував посаду генерального секретаря. Було вирішено також, що рішення секретаріату, не опротестовані кимнебудь з членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету. Таким чином, секретаріат інституційно перетворювався на політичний орган. Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату і принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, ця комбінація не призвела до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру влади. Проте, за відомим визначенням Леніна, в руках у генерального секретаря, яким став Й.Сталін, зосередилася „безмежна влада”.

Партія, яка здійснювала диктатуру, не могла обійтися без силового органу з функціями політичної поліції. Такий орган виник уже в грудні 1917 – Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з

контрреволюцією і саботажем (ВЧК) на чолі з Ф.Дзержинським. Повноваження її були майже абсолютні: чекісти мали право провадити слідство, виносити вироки, що не підлягали оскарженню, аж до смертних, і виконувати їх. Влітку 1918 р. в радянській Росії існувала вже ціла мережа ЧК – губернські, транспортні, військові. Формально органи ЧК входили до складу наркомату внутрішніх справ, але прямо не підпорядковувалися останньому. Губернські ЧК вважалися відділами губвиконкомів, але не підпорядковувалися їм. Фактичне підпорядкування здійснювалося тільки по відомчій лінії – до ВЧК включно. Ці органи були своєрідною державою в державі. Використовуючи їх, ЦК РКП(б) здійснював паралельний партійному контроль за ситуацією на периферії.

Під час громадянської війни органи ЧК придушували всіляку опозицію монополії державної партії на владу. Ця функція залишалася основною і в мирний час. „Червоний терор” наводив такий жах, що в 1921 р. Ленін санкціонував реформу ЧК, яка супроводжувалася ліквідацією концтаборів і „розвантаженням” тюрем. У відкритих документах визнавалося корисним заявити про ліквідацію ВЧК і покладення завдань по боротьбі з контрреволюцією на нову установу, створювану при НКВС – Державне політичне управління (ДПУ). На ділі все обмежалося в лютому 1922 р. зміною назви. Ленін на IX Всеросійському з’їзді рад наприкінці грудня 1921 р. вказав: „Без такої установи влада трудящих існувати не може” [11, с.313].

Створення радянського ладу означало підведення під політичний режим адекватного соціально-економічного фундаменту. Мета перетворень полягала у досягненні цілковитого контролю над суспільством з боку верхівки правлячої партії, яка злилась з державою в єдине ціле. Партія прагнула поставити в економічну залежність кожну людину. Цю мету М.Бухарін сформулював одним реченням: „Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою” [12, с.20].

Реалізувати таку мету можна було тільки одним способом – ліквідацією приватної власності. Йшлося про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично – державною) власністю, ліквідацію приватної власності дрібних товаровиробників, скасування товарно-грошових відносин і грошового обігу. В.Ленін не приховував кінцеву мету соціально-економічних перетворень, розпочатих більшовиками після захоплення влади на місцях: побудова комунізму. На початку березня 1918 р. VII екстрений з’їзд назвав партію комуністичною – РКП(б). У написаному Леніним дорученні з’їзду щодо розробки нової партійної програми вказувалося: „Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою ра-

дянською владою економічних та інших перетворень з конкретним викладом найближчих конкретних завдань” [1, с.56]. Це означало, що соціально-економічні перетворення більшовиків мали комуністичну спрямованість від початку, а не з моменту прийняття комуністичної програми черговим VIII з’їздом РКП(б).

Розглядаючи комуністичну доктрину й будований на ній курс на знищення приватної власності, треба зупинитися на колізії, що виникла з різного розуміння терміну „соціалізм”. Немало людей вважають ленінсько-сталінський соціалізм, який є насправді комунізмом, типологічно поєднаним з французьким, шведським або іншими різновидами західноєвропейського соціалізму. Комунізм же в їхній уяві – це суспільство майбутнього, в якому кожний працює як може, а одержує матеріальні і культурні блага як хоче. Саме такий імідж комунізму був сформований в головах радянських людей кількома поколіннями пропагандистів.

Внаслідок націоналізації „командних висот” (промисловості, транспорту, фінансово-банківської системи тощо) у розпорядженні держави виявилася основна частина ресурсного потенціалу країни. Керівництво країни дістало можливість наказувати, що саме, скільки, коли і де треба виробити. Директивне планування стало магічної паличкою, одним помахом якої Раднарком міг регулювати обсяги і строки виробництва зброї, боеприпасів і спорядження для армії, чисельність якої внаслідок мобілізацій стрімко зростала. Країни Європи уже закінчили повоєнну демобілізацію, і континент опинився під загрозою вторгнення зі Сходу під гаслом „світової революції”. Виявилось, однак, що одержавлення сприяє мобілізації наявних ресурсів, але не здатне забезпечити їх ефективне відтворення. Господарська розруха, яка в радянських підручниках розглядалася як результат воєнних дій, почала стрімко поглиблюватися якраз внаслідок націоналізації „командних висот”.

Аграрна політика Леніна визначалася спробами запровадження в життя найбільш авантюристичного декрету РНК РСФРР від 21 листопада 1918 р. „Про організацію постачання населення всіма продуктами і предметами особистого споживання і домашнього господарства”. Декрет покладав на наркомат продовольства РСФРР обов’язок заготовляти і розподіляти серед населення все те, що воно набувало раніше через торгівлю. Тому наркомпродівські заготівельники вже з осені 1918 р. почали давати селянам обов’язкові завдання з поставки державі продовольства. Цей метод заготівлі назвали продрозкладкою, тому що завдання розкладалися по губерніях, повітах, волостях, селах і дворах. 11 січня 1919 р. з’явився спеціальний декрет про хлібну і фуражну розкладку, майже відразу

поширений на всі види продовольства та сільськогосподарської сировини. Приватна торгівля сільгосппродукцією заборонялася. Комуністичний принцип розподілу і продрозкладка в Україні були запроваджені одним декретом ВУЦВК „Про загальнодержавний облік і розподіл продуктів та предметів домашнього господарства” від 12 квітня 1919 р.

Чи була продрозкладка інтегральним елементом будованого комуністичного ладу? Чи закладався реквізиційний принцип в основу того соціально-економічного ладу, який мав підперти створену Леніним систему політичної влади? Відповідь на ці запитання одержуємо співставленням дат запровадження продрозкладки і появи документів про застосування комуністичних форм економічних відносин між містом і селом. Розкладка стала запроваджуватися тільки з осені 1918 р., а перший присвячений їй декрет датувався січнем 1919 р. Принципово інші форми виробничих відносин в загальному вигляді були описані в брошурі М.Бухаріна „Програма комуністів (більшовиків)”, яка з’явилася навесні 1918 р., і в програмі РКП(б) 1919р. Обидва документи передбачали перехід села від одноосібного до колективного землекористування у формі колгоспів і радгоспів. Отже, робилася ставка на створення колгоспно-радгоспного ладу, який мав можливим директивне планування виробництва і розподілу сільськогосподарської продукції. Розкладка накладалася на селян-власників, щоб розв’язати проблему постачання вже націоналізованої промисловості і армії продовольством та сільськогосподарською сировиною на період до створення колгоспів і радгоспів.

Створити колгоспно-радгоспний лад у найкоротші строки виявилось не просто. Більшовики змушені були заплатити селянству по векселю, виданому в серпні 1917 р. з метою завоювання влади. Земля в Росії була поділена на зрівняльних засадах. Та вже наприкінці 1918 р. Ленін підготував декрет „Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства”, основний зміст якого зводився до однієї фрази: „на всі види одноосібного землекористування слід дивитися як на скороминущі і відживаючі”. Текст декрету був уперше опублікований 14 лютого 1919 р. газетою „Правда”.

З радикальним поворотом в аграрній політиці Кремля співпала реставрація радянської влади в Україні. Республіка, в якій ще зберігалось поміщицьке землеволодіння, була приречена перетворитися на випробувальний полігон у справі комунізації селянства. Навіть у малоземельних районах частина поміщицьких господарств передавалася не у користування селян, а цукровим заводам під організа-

цію радгоспів або всім бажаючим створити комуни. Коли селяни піднялися із зброєю в руках проти робітничо-селянської влади, Ленін використав у боротьбі з „куркульським бандитизмом” підрозділи Червоної армії. Селянська в основному армія розклалася, і Україною оволоділи білогвардійці. Це був урок для керівників РКП(б).

Після поразки армій А.Денікіна Ленін санкціонував затвердження нового земельного закону, який забороняв відводити землю під радгоспи без згоди селян. Однак, не маючи можливості перетворити сільське господарство у складову частину директивної економіки, Кремлю не залишалось нічого іншого, як продовжувати реквізувати селянську продукцію. У травні 1920 р. з'явився закон про продрозкладку. Знаючи про те, що вирощену продукцію держава все одно забере, селяни посіяли восени 1920 р. озимі культури в значно менших обсягах, ніж раніше. В цій ситуації V конференція КП(б)У у листопаді 1920 р. прийняла рішення провести негайну примусову колективізацію сільського господарства. Пам'ятаючи уроки попереднього року, в Кремлі вирішили діяти по-іншому. Раднарком РСФРР розробив законопроект „Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства” і 14 грудня 1920 р. передав його у ВЦВК для внесення на VIII з'їзд рад. Щоб перешкодити небезпечі колосального недосіву навесні 1921 р., затверджений з'їздом закон поширив розкладку не тільки на продукцію, але й на посівні площі селянських господарств. В системі виконавчої влади виник новий орган – Центрпосівком.

Проте селянство не бажало витримувати тягар розкладки. Взимку 1920-1921 рр. Україна і Центральна Чорноземна область перетворилися на арену суцільних повстань. Ленін переконався і в тому, що управління промисловістю на засадах „єдиної фабрики” не спрацьовує. Головною причиною поразки Червоної армії під Варшавою був параліч промисловості і залізниць. Х з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. на пропозицію Леніна замінив реквізиторський принцип у відносинах міста і села податковим. Перший крок у відступі від курсу на будівництво комунізму потяг за собою й інші. Держава відмовилася від ідеї ліквідувати грошовий обіг, дозволила вільний продаж сільськогосподарської продукції після сплати продподатку і приватне підприємництво. Державний бюджет був відділений від бюджету державного підприємства. Підприємства об'єднувалися в трести, які почали працювати, співставляючи свої прибутки з видатками. За кілька місяців визріла нова економічна політика.

Не бажачи плямувати доктрину, Ленін у березні 1921 р., тобто уже після переходу до непу назвав комуністичні перетворення 1918-1920 рр. „воєнним комунізмом”. Засудження комуністичного штур-

му він підмінив твердженням про те, що штурм був викликаний умовами громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. В усіх радянських енциклопедіях „воєнний комунізм” почали трактувати як систему надзвичайних заходів тимчасового характеру. Соціально-економічні перетворення відбувалися в багатонаціональній країні. Тому пильної уваги заслуговує національна політика керівників РКП(б).

Більшовики не відрізнялися від білогвардійських генералів у прагненні реставрувати „єдину і неподільну” Росії. Проте у них були набагато більші шанси уникнути конфронтації з національно-визвольним рухом пригноблених народів, ніж у білогвардійців, які тупо відстоювали курс на реставрацію розваленої імперії. Ленінській партії вдалося справитися з колізією, визначеною Аленом Безансоном у збірці статей „Концепт імперії”, що з’явилася в Парижі у 1980 р. Безансон тоді зазначив, що у Росії перед світовою війною 1914-1918 рр. були можливості вирішити свої соціально-економічні проблеми, але вона не мала жодних шансів справитися з національним питанням. Це випливало з того, що соціально-економічні і національні проблеми становили певну цілісність, але були різноветторними. Ліберальна і модернізаційна політика імперського уряду могла б закріпити за Росією статус великої держави, який вона мала у попередню цивілізаційну епоху. Та її неминучим наслідком ставало відродження пригноблених націй, яке підірвало б імперію зсередини.

Не слід дивуватися радикальності форм, в яких більшовики відроджували розвалену імперію. Перед ними стояло завдання поставити догори ногами існуючі в країні соціально-економічні відносини. Ускладнювати будівництво комунізму одночасною конфронтацією з національним рухом вони не бажали. Тим більше, що симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав можливість вибудовувати державу в довільних формах. Видимі конструкції не мали особливого значення, тому що за ними ховалася не відображена в конституціях диктатура жорстко централізованої партії. Така особливість дозволяла вибудувати національну радянську державність, не ставлячи під загрозу централізований характер держави, яку більшовики заново створили після розпаду Російської імперії. Опанована ними країна могла існувати навіть у вигляді формально незалежних від Кремля держав.

Національна політика відпрацьовувалася і випробовувалася в Україні. Спочатку „незалежна” радянська Україна була створена з тактичних міркувань – тільки щоб полегшити поглинення УНР. Після цього Ленін мав намір перетворити Україну на автономну республі-

ку Російської Федерації. Виявилось, однак, що радянську державність цінувала навіть українська компартійно-радянська еліта. Наприкінці 1920 р. з ініціативи Леніна Росія і Україна уклали договір про військовий і господарський союз як рівноправні незалежні держави.

Колосальні можливості подвійної структури радянської політичної системи в конструюванні нібито незалежних, але цілком підпорядкованих Кремлю національних держав не стали секретом для такого фахівця в галузі російської і радянської історії, як Р.Пайпс. Він писав: „Як тільки заселені неросіянами території знову завойовувались і вводились у склад нової, радянської імперії, вони діяли фікцією державності за умови, що їх установи теж починали контролюватися („паралізуватися”, за словами Леніна) РКП(б). Що ж до партії, то її Ленін зовсім не збирався подрібнювати за національною ознакою. Результатом став федералізм з усіма ознаками державності, здатними нібито задовольнити основні вимоги неросійського населення, який приховував жорстоко централізовану диктатуру з центром в Москві” [9, с. 184] Тут все правильно, але, як і у проаналізованих раніше роздумах Пайпса щодо російської радянської державності, бракує деталей. Доводиться стверджувати, що в цих деталях прихована сама суть більшовицьких підходів до національного питання.

Справді, твердження Р.Пайпса про те, що державна влада в країні лише формально належала радам, можна розцінювати як формальне. Цілком певно, що ради в кожній ланці владної вертикалі підпорядковувалися партійним комітетам. Та поза сумнівом й те, що ради стали частиною більшовицької партії і користувалися повнотою виконавчої влади. Більшовицька диктатура здійснювалася політбюро ЦК РКП(б), але не можна недооцінювати ролі очолюваного В.Леніним Раднаркому, який перебував на вершині радянської вертикалі влади. Усе це означає, що в національних республіках ради теж були реальною владою. Вони „паралізувалися” партією, якщо в Кремлі вважали це потрібним. Але для керівників централізованої і дисциплінованої партії не було спокійного життя в республіках. Доводилося постійно слідкувати за тим, щоб не втратити контроль над національними радами, і навіть за тим, щоб філіали РКП(б) у цих республіках зберігали лояльність до центру.

Після встановлення в 1922 р. контролю Кремля над Далеким Сходом буферна Далекосхідна республіка була ліквідована. Одночасно в Кремлі вирішили, що далі існування країни без назви є незручним. Після громадянської війни незалежні національні республіки виглядали в очах переможців анахронізмом.

Суміщення країни з державою могло бути здійснене шляхом „втягування” національних республік в кордони Російської Федерації, тобто перетворення їх в автономні республіки. Автором „автономізації” республік у науковій літературі вважається Й.Сталін. Саме він озвучував цей проект як нарком РСФРР у справах національностей і генеральний секретар ЦК РКП(б). Проте в центральному апараті „автономізація” вважалась єдиною можливим виходом з ситуації роздільного існування групи формально незалежних держав в одній країні. Альтернативою могло бути тільки status quo, тобто існування республік як незалежних від Росії національних державних утворень. Слід на певний час забути про іншу альтернативу, яка народилася в голові Леніна.

За відсутності Леніна, якого вразив перший удар смертельної хвороби, оргбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про „автономізацію” національних республік. Виявилось, що це рішення оспорожують деякі керівники республік, у тому числі найбільш впливовий з них – член ЦК РКП(б) Х.Раковський. Ленін волів не зачіпати інтересів товаришів по партії в національних республіках, яких він з іронією називав „незалежниками”. Він був схильний залишити відносини між республіками у попередньому стані і, як висловився 30 грудня 1922 р. у листі керівником РКП(б), взагалі не підіймати „горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік” [13, с.16]. Його турбували не периферійні керівники-„незалежники”, а передбачуване обурення в національних республіках, яких позбавляли державності.

У згаданому листі керівникам партії від 30 грудня Ленін називав „автономізацію” в корені неправильною і несвоєчасною затією. Автономні республіки не були державами. Де-факто відроджувалася „єдина й неподільна” Росія, яка відрізнялася від дореволюційної тільки тим, що деякі з губерній ставали національними республіками. У випадку з Україною за цих умов виникала фундаментальна неясність: чи увійде вона до складу Росії неподіленою на губернії автономною областю, чи попередній масштаб адміністративно-територіальних одиниць збережеться, і республіка взагалі зникне з географічної карти. Радянська держава опинялася віч-на-віч з привидом визвольної боротьби. Народи, які пройшли через горнило національних революцій, рано чи пізно піднялися б на захист своїх прав.

Тому Ленін запропонував принципово інший вихід: побудувати централізовану державу не за радянською, а за компартійною вертикаллю. За цих умов суверенітет національних держав закріплюва-

вся в радянських конституціях, але зникав у невидимому силовому полі, генерованому диктатурою державної партії. Вождь партії погоджувався з тим, що існування однієї країни з кількома державами є незручним, знайшов простий, вихід з незручної ситуації: всі наявні в 1922 р. радянські держави – Російська й Закавказька федерації, Україна й Білорусія на рівних правах утворювали ще одну державу – федерацію „другого поверху”. Він же запропонував назву для новоутворюваної федерації – Союз Радянських Соціалістичних Республік Європи й Азії. За кожною з республік, які утворювали Радянський Союз, зберігалася право вільного виходу з нього (сецесії), яке закріплювалося в конституціях.

Об'єднання радянських республік в єдину багатонаціональну державу стало б історичною подією, якби не існувало РКП(б). Насправді ж 30 грудня 1922 р. відбулася протокольна подія, наперед розписана в регламенті оргбюро ЦК РКП(б). Значення цієї події полягало лише в тому, що зберігалася національна радянська державність. Сталін оцінив переваги збереження національної державності. В Конституції СРСР 1936 р., яку він міг редагувати як завгодно, збереглася навіть стаття про вільний вихід республік з союзної держави. Поки існувало силове поле компартійної диктатури, така конституційна норма не могла підірвати унітарну державу імперського типу.

Керуючи процесом утворення союзної держави, Й.Сталін зробив все можливе, щоб здійснити приховану „автономізацію” радянських республік. Разом з тим він, як і всі його колеги з політбюро ЦК РКП(б), вважав за необхідне урівноважити втрату союзними республіками незалежного статусу проголошенням гасла про першочергове розв'язання національного питання.

Розглянемо, якими засобами Кремль здійснював курс на зняття з радянської влади присмаку окупаційності в національних республіках, і перш за все – в Україні. Україна була завойована за допомогою мільйонної армії, але утримувати її тільки силою було неможливо. Українці повинні були переконатися в тому, що радянська влада – це їхня власна влада. Посадові особи, пропагандисти, чекісти й учителі мусили спілкуватися в установах, закладах освіти і через засоби масової інформації українською мовою.

Виступаючи в квітні 1923 р. на VII Всеукраїнській партконференції з доповіддю про діяльність ЦК РКП(б), Л.Троцький вказав, що відчуженість правлячої партії і радянського апарату від основної маси населення є небезпечною. Стократ небезпечнішим він назвав непорозуміння з селянством, якщо воно не належало до національності, яка була панівною у монархічній Росії. Звідки впливав його

висновок: потрібна не тільки господарська змичка з селянським ринком і політична змичка пролетаріату та селянства, треба подумати й про національну змичку: мову, школу, культуру [14, с.37,38].

Те ж саме підкреслював і Сталін на XII з'їзді РКП(б): „Щоб Радянська влада стала і для інонаціонального селянства рідною – необхідно, щоб вона була зрозуміла для нього, щоб вона функціонувала рідною мовою, щоб школи й органи влади будувалися з людей місцевих, які знаються на мові, звичаях, побуті неросійських національностей” [15, с.243].

Започатковану XII з'їздом РКП(б) кампанію Л.Троцький назвав національною змичкою, тому що розглядав її в контексті взаємовідносин міста і села. Після з'їзду кампанію стали називати коренізацією влади в національних республіках, хоч цей термін безпосередньо на з'їзді не вживався. У республіці, де проводилася кампанія, віддавали перевагу термінам, прив'язаним до національного ґрунту. В Україні, зокрема, цю кампанію назвали українізацією.

Політика коренізації в усіх її національних формах була корисною для влади лише до певного ступеня. В такій національно потужній республіці з міцними традиціями визвольної боротьби, як Україна, Кремлю не вдалося обмежити кампанію простим укоріненням влади. Українізація майже одразу випшла за межі бюрократичної кампанії і стала знаряддям національного відродження. А національне відродження в усіх його аспектах було вже небезпечним для укорінення влади, тому що не вкладалося у вузькі рамки радянської державності.

Українська еліта довго не виявляла схильності до активних дій у напрямі українізації. Зрештою, їй довелося б починати українізацію з себе, тобто прикласти особисті зусилля для оволодіння українською мовою. За даними 1923 р., тільки 737 з 11 826 відповідальних працівників партійно-радянського апарату УСРР заявили, що знають її [16, с.109].

До квітня 1925 р. партійну організацію УСРР очолював Е.Квірінг, який звертав мало уваги на кампанію коренізації, вважаючи її другорядною. У боротьбі за владу, що точилася в Кремлі, він підтримував Й.Сталіна, Г.Зінов'єва і Л.Каменєва в їх протистоянні з Л.Троцьким. Коли Сталін розпочав боротьбу з колишніми союзниками, він не спромігся своєчасно зорієнтуватися і втратив посаду. На його місце Сталін прислав Л.Кагановича. Саме при ньому кампанія українізації набула найбільшого розвитку. Каганович ретельно втілював у життя офіційний курс. Він навіть трохи вивчив українську мову, якої раніше не знав, хоч народився в Україні.

Здавалося б, Каганович повинен був знайти спільну мову з одним з лідерів УКП(б) О.Шумським, який з вересня 1924 р. обіймав ключову посаду наркома освіти УСРР. Однак кожний з них розумів українізацію по-своєму. Шумський використовував кампанію коренізації для розгортання національно-культурного будівництва на основі дерусифікації, а Каганович намагався обмежити його дії. Спочатку наркома освіти звинуватили у службових прорахунках, внаслідок чого він змушений був залишити посаду і виїхати за межі України. Потім Шумського звинуватили в націонал-ухильництві, ухилу присвоїти його прізвище і у шумськізмі почали звинувачувати тих діячів, які надавали українізації не культурницького, а державницького характеру.

Виявити межу між цими різновидами українізації було досить важко. На реалізації політичного курсу часто позначалися персональні якості того чи іншого діяча. Каганович завжди відчував тимчасовість свого перебування в Україні і оцінював ситуацію тільки під кутом зору інтересів Кремля, а точніше - Й. Сталіна. В. Чубар, який замінив Раковського на посаді голови РНК, ретельно ставився до виконання директив Кремля, але виступав перед керівництвом як представник харківського компартійно-радянського субцентру влади і дбав про інтереси очолюваної ним республіки. На VIII Всеукраїнському з'їзді рад у січні 1924 р. він заявив: "Українізація полягає в тому, щоб залучати до державної роботи максимальне число українського елемента, щоб в рамках пролетарського Союзу радянських республік виявити максимум самостійності в роботі кожної союзної республіки" [17, с.12].

Національна інтелігенція спочатку спостерігала за кампанією українізації з підозрою. Про це свідчить, наприклад, запис у щоденнику С. Єфремова (від 24 жовтня 1924 р.): "Українізація". От іще, опріч "чистки" справжня злоба дня. Просто стогін і гвалт стоїть по установах. Виданий був наказ, щоб усі службовці вміли по-українському, але як ніхто з росіян і "тоже - малороссов" того всерйоз не брав, то граматики і словники любенько спочивали собі під спудом. Аж тут почали іспити робити і, хто не складе - виганяти. От тут от і почалося. Достається, звичайно, українцям, хоча в тому, що робиться, вони Богові духа винні. Характерно, що найсерйозніше до українізації поставилися службовці-жиди і справді за цих півроку навчилися, тоді як росіяне нарікали і нарікають, але пальцем кивнути не хочуть, щоб якомсь вже раду собі з тим дати" [18, с. 155].

Однак якраз з 1924-1925 рр. національна інтелігенція, емігранти, які поверталися, а також західноукраїнські фахівці, що тікали від польського гноблення, почали знаходити широке поле для творчої

роботи в різних сферах життя. Кращі представники інтелігенції, починаючи від М.Грушевського, які в минулому очолювали визвольний рух й будували демократичну державу українського народу, знайшли застосування своїм силам у галузі культури. Завдяки їхнім зусиллям було одержано вагомі здобутки в розвиткові освіти, науки, літератури та мистецтва. Після приходу в 1927 р. у наркомат освіти УСРР М.Скрипника українізація остаточно перетворилася з переважно апаратної кампанії в широкий культурницький рух. Порівнюючи українізацію в УСРР із подібними процесами коренізації в інших національних республіках, можна побачити цілком окреслену закономірність. Вона полягає в тому, що прищеплення тоталітарних владних структур суспільному організму, яке було суттю офіційної кампанії коренізації, в Україні супроводжувалося національним відродженням. В інших республіках коренізація мала більше ознак кампанії з укорінення радянської влади.

Все це чудово бачили і в Кремлі. Тривалий час Сталін погоджувався на поступки в національному питанні. У боротьбі з конкурентами в політбюро ЦК ВКП(б) він гостро потребував підтримки найбільшої національної республіки - УСРР, і найбільшої республіканської партійної організації - КП(б)У.

Хоч Сталіну вдалося у 20-х рр. витіснити з політбюро ЦК противників, він ще залишався тільки "першим серед рівних". Його персональна диктатура була досить специфічною. Маючи не менше влади, ніж російські царі-самодержці, він повинен був, як кожний інший член партії, висуватися делегатом на черговий партійний з'їзд, а на самому з'їзді – обиратися таємним голосуванням до Центрального комітету. Потім на пленумі ЦК, обраного з'їздом, йому доводилося турбуватися, щоб його обрали саме на ту посаду, яка давала йому "безмежну", за виразом Леніна, владу. Щоправда, це обрання проходило вже відкритим голосуванням, і за звичаєм найстаріший віком член ЦК пропонував своїм колегам на затвердження кандидатуру генерального секретаря. Завжди існувала теоретична можливість назвати інше прізвище, і що потім? В системі влади, побудованій Леніним, панувала не людина, а посада.

Злам непу і перемога над "правим ухилом" в політиці ЦК ВКП(б) відбулися одночасно. Власне, тривалий альянс М.Бухаріна і Й.Сталіна припинився саме через те, що сталінці у вищому партійному керівництві відмовилися від нової економічної політики і під іншими гаслами відновили розпочатий В.Леніним у 1918 р. і припинений ним же навесні 1921 р. комуністичний штурм. На об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) у квітні 1929 р. Сталін обґрунтував відновлення штурму такою заявою: "Робітники і маломіцні верстви села

матимуть повне право спитати нас: яка ми влада, робітничо-селянська чи куркульсько-непманська?" [19, с.47]. Керована новим вождем, партія знову поверталася на згубний курс ліквідації приватної власності та ринку і згортання товарно-грошових відносин. Цього разу треба було ліквідувати власність десятків мільйонів селян та інших дрібних товаровиробників і налагодити "безпосередній", тобто позаринковий обмін між містом і селом на засадах контракції.

Сталінський штурм виявився більш успішним, ніж ленінський. Успіх був гарантований двома обставинами. По-перше, істотно зросли масштаби репресій. По-друге, зберігся грошовий обіг, який В.Ленін планував замінити тродами („трудовими одиницями“). Господарський розрахунок, який виник на державних підприємствах в роки непу, був збережений і поглиблений. Робітники могли обирати місце праці за власним бажанням.

Функціонування командної економіки визначалося характером команд. Компартійно-радянська олігархія могла використовувати ресурси підпорядкованого їй суспільства так, як вважала за можливе. Індустріалізацію країни вона здійснювала в інтересах воєно-промислового комплексу і галузей, які його обслуговували. У сталінського штурму була одна кінцева мета: перетворення СРСР в економічно розвинуту країну, здатну здійснювати на міжнародній арені наступальну політику.

У плануванні, фінансуванні і постачанні промисловість була поділена на групи „А” (виробництво засобів виробництва) і „Б” (виробництво предметів споживання). На розвиток групи „А” виділялися основні фінансові ресурси. Галузі групи „Б” фінансувалися за остаточним принципом. Група „А” складалася з галузей важкої, а група „Б” – з галузей легкої і харчової промисловості. Поділ був досить умовним, тому що важка промисловість давала певну частину виробів споживання, а легка і харчова – сировину та напівфабрикати для підприємств групи „А”.

Започаткований XIV з'їздом ВКП(б) в грудні 1925 р. курс на індустріалізацію декілька років здійснювався в межах наявних ресурсів. Однак після затвердження у травні 1929 р. першого п'ятирічного плану темпи капітального будівництва у промисловості були істотно прискорені серією постанов ЦК ВКП(б). У грудні 1929 р. ЦК ВКП(б) видав ключову постанову „Про реорганізацію управління промисловістю”, за якою на підприємствах уперше запроваджувався господарський розрахунок.

Починаючи з 1930 р., у промисловості встановлювалися неможливо високі планові завдання по виробництву і капітальному будів-

ництву з репресуванням тих керівників, які відставали від інших. На XVI партз'їзді Сталін заявив: "Люди, які базикають про необхідність зниження темпу розвитку нашої промисловості, є ворогами соціалізму, агентами наших класових ворогів" [19, с.122].

Перехід до форсованої індустріалізації супроводжувався інфляційним випуском паперових грошей, заборонаю вільної торгівлі, запровадженням карткової системи постачання міського населення, гіпертрофованою централізацією управління промисловістю. Велика промисловість України опинилася у розпорядженні загальносоюзних наркоматів. Від січня 1932 р. ВРНГ СРСР стала наркоматом важкої промисловості.

Індустріальна гонка призвела до різкого падіння життєвого рівня населення. Економічні труднощі були оголошені неминучими і цілком природними. Коли господарники наважувалися критикувати політику „підхльостування” (вираз самого Сталіна) промисловості шляхом затвердження явно нереальних планових завдань, їх закликали до порядку репресіями. У 1928 р. чекісти організували „шкідницьку” групу з господарників та інженерів, які працювали головним чином у кам'яновугільній та металургійній промисловості України. „Шкідники” казали, що надвисокі темпи розгортання промисловості призводили до тяжких аварій. Якраз у цих аваріях їх й звинуватили („шахтинська справа”). В суспільстві цілеспрямовано створювалася атмосфера психозу, пов'язана з викриттям „шкідників”.

Стало звичним стверджувати, що колективізація селянських господарств виявилася необхідною для найшвидшої індустріалізації країни. Справді, індустріалізація здійснювалася в опанованому за рахунок селянства. Проте ця мета була не єдиною. Керівництво країни бажало включити багатомільйонне селянство в командну економіку. Для цього потрібно було позбавити селян приватної власності на засоби виробництва, яка забезпечувала їхню економічну незалежність, взяти під державний контроль виробництво і розподіл в країні продовольчих та сировинних сільськогосподарських ресурсів. Колгоспи і радгоспи були єдино можливим на селі фундаментом для диктатури кремлівських вождів.

Партія здійснювала нову економічну політику через радянські органи влади. Ці органи приймали закони, лише узгоджені попередньо в політбюро ЦК ВКП(б). Та в умовах штурму партійне керівництво все частіше починало оприлюднювати прирівняні до законів постанови, якими мусили керуватися всі органи влади. Своїми постановами ЦК ВКП(б) розв'язував соціальні, економічні, технічні і навіть технологічні проблеми.

Злам непу супроводжувався деградацією товарно-грошових відносин. Як і Ленін в 1920 р., Сталін був переконаний в тому, що можна встановити безпосередній, тобто не опосередкований грошима, виробничий зв'язок між містом і селом. У резолюціях XV з'їзду ВКП(б) передбачалося, що товарообіг у міру успіхів в будівництві соціалізму дедалі більше перетворюватиметься на продукто-обмін, а торговельний апарат буде врешті-решт замінений апаратом „соціалістичного розподілу продуктів” [20, с.416].

Ключове значення для наступних подій, аж до голоду 1932-1933 рр. в Радянському Союзі, мав законодавчий акт, яким фактично скасовувався запроваджений X з'їздом РКП(б) продовольчий податок. Постановою ЦК ВКП(б) "Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контракції зернових посівів" від 26 серпня 1929 р. відносини між містом і селом переводилися на цілком інші економічні засади – комуністичні. В цій постанові контракція розглядалася як "засіб організації планового продуктообміну між містом і селом" [21, с.196-197]. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) взяв курс на суцільну колективізацію сільського господарства. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову, в якій визначалися темпи колективізації по регіонах, а 30 січня ц. р. – таємну постанову про заходи з ліквідації "куркульських" господарств у районах суцільної колективізації.

Політика "підхльостування", яка у промисловості реалізувалася встановленням надвисоких планових завдань, у сільському господарстві мала інший вигляд. Впродовж 1930-1932 рр. держава всупереч прийнятим нею же постановам про обмеження заготівель певним максимумом (залежно від зібраного хліба), забирала у колгоспів практично весь вирощений урожай. Частина його поверталася пізніше, щоб припинити масову смертність від голоду і не зірвати посівну кампанію.

Форсування темпів народногосподарського розвитку при цілковитому небажанні рахуватися з матеріальними інтересами робітників і селян викликало на початку 30-х рр. глибоку економічну кризу. Щось подібне спостерігалось тільки зимою 1920-1921 рр., перед запровадженням непу. З метою попередження соціального вибуху в Україні, яка голодувала другий рік поспіль, Сталін здійснив зимою 1932-1933 рр. конфіскацію під виглядом хлібозаготівель всіх селянських продовольчих запасів. Це призвело до Голодомору.

Застосування терору у страхотливих масштабах поєднувалося з радикальною зміною економічної політики. В другій п'ятирічці (1933-1937 рр.) були істотно зменшені планові темпи промислового зростання. Це сприяло подоланню диспропорцій і кризових явищ у

промисловості. Спільною постановою Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) "Про обов'язкову поставку зерна державі колгоспами та одноосібними господарствами" від 19 січня 1933 р. економічні відносини між містом і селом були переведені на принципово інші засади. Держава визнала право власності колгоспів на їхню продукцію і дозволила реалізувати її у вільній торгівлі після сплати фіксованого натурального податку. Завдяки цьому колгоспний лад здобув певну автономію в радянській командній економіці. Хоч і в обмежених рамках, але в країні збереглися товарно-грошові відносини і ринок. Через ідеологічні причини приватна власність колгоспників на присадибне господарство (з точним означенням величини земельної ділянки і кількості худоби) була оголошена "особистою" власністю.

Сталінська "революція згори" здійснювалася шляхом масового терору. Той, хто не схвалював генеральної лінії Кремля на "соціалістичне будівництво", наражався на репресії. "Хто не з нами, той проти нас!" – таким було найбільш поширене гасло сталінської епохи. Лестоцями і загрозами Сталін змусив Максима Горького перетворитися на популяризатора терору. 15 листопада 1930 р. одночасно в "Правде" і в "Известиях ВЦИК" з'явилася стаття М.Горького "Якщо ворог не здається, його знищують". Це гасло стало доповненням попереднього.

В грудні 1931 р. Сталін зустрівся з німецьким письменником Емілем Людвігом, і той в розмові зауважив: "Мені здається, що значна частина населення Радянського Союзу почуває страх, боязнь перед Радянською владою, і що на цьому почутті страху до певної міри ґрунтується стійкість Радянської влади" [22, с.110]. Сталін не підтримав цього судження, але й не потурбувався переконати письменника у протилежному. Інтерв'ю без усяких купюр було опубліковане в центральному органі ЦК ВКП(б) – журналі "Більшовик". Страх і ненависть культивувалися владою. Вони допомагали Сталіну перетворювати Радянський Союз в індустріальну країну ціною неймовірних жертв, і вони ж були гарантією міцності його диктатури.

Компартійно-радянська еліта була опорою сталінської диктатури. Функціонери, які очолювали партійні, радянські, комсомольські і профспілкові апарати, могли не турбуватися про своє становище, тому що кожна посада мала наперед визначений рівень матеріального забезпечення і пільг. Але вони повинні були служити вождю вірою і правдою. Одночасно внутрішня партія становила протидію органам державної безпеки, які теж будувалися як середньовічний орден – на засадах суворої ієрархічної підпорядкованості і залізної дисципліни. Керівництво централізованою системою органів полі-

тичної поліції Сталін замкнув на собі. Партійним і радянським органам влади на місцях чекісти не підпорядковувалися.

Непричетна до реальної влади зовнішня партія разом з профспілками і комсомолом повинна була тримати в полі зору держави кожну окремо взятую людину. Крім того, з рядових партійців і комсомольців формувався спеціалізований корпус секретних співробітників (сексотів) для непомірно роздутого апарату державної безпеки. Кожний з її агентів мав свою мережу сексотів, створювану, як правило, залякуванням.

Щоб попередити проникнення в партію "небажаних елементів", проводилися локальні і "генеральні" чистки. Найбільша за весь час існування КПРС генеральна чистка була започаткована подіями, пов'язаними з українським Голодомором. Тоді Сталін переконався, що півмільйонна КП(б)У не може служити йому опорою у здійсненні терористичної політики [23, с. 274]. 10 грудня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про генеральну чистку партії. В УСРР з червня до грудня 1933 р. ця кампанія здійснювалася в Київській, Донецькій, Одеській і Вінницькій областях, з травня 1934 до січня 1935 р. – у Харківській, Дніпропетровській і Чернігівській областях, а також в Молдавській АСРР. Результати чистки оголосив голова ЦКК КП(Б)У К.Сухомлин на XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. Чистку пройшли 267 907 осіб, було виключено з партії 51 713 (19,3%) [24, с. 343].

В липні 1934 р. був утворений Всесоюзний наркомат внутрішніх справ. Об'єднане державне політичне управління увійшло в новий наркомат як Головне управління державної безпеки. За кількістю штатних і позаштатних співробітників ГУДБ багатократно перевищувало наркомати. При НКВС створювалася Особлива нарада – орган, наділений правом виносити в адміністративному (позасудовому) порядку вироки на заслання, вислання або ув'язнення на строк до п'яти років. Майже одночасно в радянське законодавство було запроваджена стаття про зраду Батьківщини, до якої відносилися такі злочини, як шпигунство, розголошення військової або державної таємниці, втеча за кордон. Ці злочини каралися розстрілом, члени сімей підлягали ув'язненню на строк від п'яти до десяти років. Країну готували до сплеску гіпертерору.

1 грудня 1934 р. у Ленінграді було вбито С.Кірова. Цим же числом датувалася постанова президії ЦВК СРСР "Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів" (відповідне рішення політбюро ЦК ВКП(б) було оформлено тільки через два дні опитуванням).

Згідно з постановою строк розслідування терористичних актів обмежувався десятима днями, розгляд справ у суді проводився без участі адвоката і прокурора, оскарження вироку і клопотання про помилування не допускалися, вирок виконувався негайно після винесення. Прокурорський нагляд за законністю у діяльності органів державної безпеки по справах про державні злочини скасовувався. Особлива нарада та інші позасудові органи ("двійки" і "трійки") при загальному спрощенні порядку судочинства різко розширили технічні можливості репресій.

Вбивство Кірова використали, щоб продовжити "генеральну чистку" партії в інший спосіб – у вигляді перевірки партійних документів і обліку документів. Нова кампанія розтягнулася до вересня 1936 р. На весь цей час прийом в партію припинявся. Кількісний склад ВКП(б) істотно скоротився. Найбільших втрат зазнала українська партійна організація. На 1 квітня 1937 р. в КП(б)У перебувало на обліку 296 643 особи, тобто на 253 790 менше, ніж на 1 січня 1933 р. [24, с.347].

Втягнення селян в колгоспи, успіхи в індустріалізації і упокорення інтелігенції та фрондууючої компартійно-радянської еліти досягалися за допомогою масових репресій. Цим же випробуванням методом Сталін радикально змінив зовнішній вигляд радянської політичної системи без будь-яких змін в її суті.

Впродовж 1917-1935 рр. зовнішнім зрізом політичного життя був конституційний режим безпосередньої демократії. Суверенним носієм влади проголошувалися пролетарські маси. Представники робітників, червоноармійців і селян утворювали ради, які на всіх рівнях, від місцевого до загальнодержавного, користувалися нібито повнотою влади. Між з'їздами рад законодавча, виконавча й судова влада формально перебувала в руках обраних ними органів – виконавчих комітетів. Виконкоми ухвалювали накази виборців. Декларувалося, що ці накази, а не партійні інтереси або власна позиція членів виконавчих комітетів рад повинні визначати характер їхньої діяльності. Виборці мали право відкликати депутата в будь-який момент.

Складання наказів виборців, визначення кандидатів в депутати, забезпечення їх обрання на зборах робітників, червоноармійців і селян або з'їздах рад, контроль за діяльністю депутатів та їх відкликання в разі потреби – всі ці дії здійснювала структура, яка перебувала поза рамками Конституції. Без зовнішньої сили, яку уособлювала партія більшовиків, режим безпосередньої демократії був нежиттєздатним.

Узурпація влади парткомами відбувалася на особистісному рівні. Щоб депутати рад залишалися слухняним зняряддям компартійної диктатури, вони повинні були ретельно відбиратися парткомами. Рішення, які парткоми приймали, проводилися в життя через те, що представники радянських органів влади були членами партії і підпорядковувалися залізній дисципліні. Порушники дисципліни фіксувалися контрольними комісіями, позбавлялися членства в партії і передавалися каральним органам.

Узурпація владних функцій рад відтворювалася при кожному оновленні їх складу. Тому вибори в радянські органи влади були для партії справою великої ваги. Вона розробила спеціальні виборчі процедури, які дозволяли штучно підбирати персональний склад радянських органів за всіма параметрами: класовим походженням, партійній приналежності, демографічним ознакам.

Виборчими дільницями вважалися підприємства, установи, військові частини, навчальні заклади. Для інвалідів, безробітних членів профспілок, дружин робітників і червоноармійців створювалися територіальні дільниці. Кандидатури на обрання пропонувалися від імені партійних або профспілкових організацій, громадськості. Спосіб голосування (подачею записок, підняттям руки) визначали самі збори виборців. Як правило, вибори проводилися відкритим голосуванням. Людей, які бажали здійснити власний вибір, дисциплінували різноманітними способами: впливом начальства (оскільки вибори відбувалися на виробництві), через громадськість, яка займалася розподілом матеріальних благ, загрозою "випадання" із списків виборців. Тому ті, кого не влаштував формалізм виборчих процедур, воліли залишатися вдома.

Прямі вибори проводилися тільки в місцеві органи влади. Всі з'їзди рад від волосних (з 1923 р. – районних) до Всесоюзних формувалися з депутатів місцевих рад. Виборче начало тут зовсім не відчувалося. Списки майбутніх членів виконавчих комітетів відправлялися до виборів в партійних комітетах відповідного рівня, аж до ЦК ВКП(б).

Сталінська конституційна реформа почалася з опублікованого в лютому 1935 р. в газетах короткого повідомлення про те, що відбувся пленум ЦК ВКП(б), який запропонував змінити процедуру виборів: замінити нерівні вибори рівними, багатоступеневі – прямими, відкриті – закритими. Пленум ЦК запропонував внести у порядок денний чергового Всесоюзного з'їзду рад питання про відповідні зміни в Конституції СРСР. Одразу після пленуму ЦК відбувся VII Все-союзний з'їзд рад, який створив конституційну комісію під головуванням Й.Сталіна. Коли проект Конституції було опубліковано, роз-

почалося його обговорення на партійних зборах, зборах трудових колективів, за місцем проживання. 5 грудня 1936 р. Надзвичайний VIII з'їзд рад СРСР затвердив нову Конституцію. В ній проголошувалося, що в країні побудовано соціалізм. Багатоступеневі вибори до органів влади замінювалися прямими при таємному голосуванні. Селяни одержували рівні з робітниками права обирати й бути обраними в усі органи влади. Виборчі округи в містах вимагалося тепер формувати не за виробничими одиницями, а, як і на селі, за місцем проживання виборців. Система функціонування влади теж ставала іншою: з'їзди рад різного рівня замінювалися інститутом сесійних засідань місцевих і Верховних (республіки та Союзу) рад. Нові ради набули зовнішніх рис парламентської влади.

Подібна еволюція влади була закономірною. Положення Основного закону мусили відповідати діючій з березня 1919 р. партійній програмі, а в ній наголошувалося, що позбавлення громадян політичних прав потрібне тільки як тимчасовий захід боротьби із спробами експлуататорів відстояти або відновити свої привілеї. Вказувалося в програмі РКП(б) 1919 р. й на те, що "деяка" перевага в органах влади за пролетаріатом порівняно з "дрібнобуржуазними" верствами села є тимчасовою. Після проголошення перемоги соціалізму потрібно було відмовлятися від поділу населення за класовою ознакою при формуванні органів влади.

Принципові зміни в конституційних нормах не позначилися на реальній владі. Ради не були самостійною владою в своїй традиційній формі і не могли стати нею у парламентській формі. Контроль над державою та суспільством здійснював підвладний ЦК ВКП(б) апарат, про який у "конституції соціалізму, що перемиг" навіть не згадувалося. Щоправда, у Конституцію СРСР 1936 р. уперше увійшло положення про Комуністичну партію, яка "являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних" [25, с.380]. Це декларативне положення не мало нормотворчої сили і жодною мірою не розкривало диктаторської суті пануючої в країні системи влади.

Коли з'їзд рад СРСР затверджував Основний закон, було оголошено, що вибори до Верховної Ради відбудуться "найближчим часом". Насправді вони відбулися тільки 12 грудня 1937 р. Річна відстрочка виявилася потрібною, щоб належним чином підготувати до виборів номенклатуру і самих виборців. "Революція згори" повинна була завершитися велетенською кадровою чисткою. "Зачистка" мала на меті вберегти одноособовий контроль Сталіна над партією і суспільством від будь-яких випадковостей. Спроба багатьох представників компартійно-радянської верхівки скористатися механіз-

мом таємного голосування для усунення диктатора зі складу ЦК на XVII з'їзді ВКП(б) виявилася невдалою. Вона показала, однак, зростаюче невдоволення керівних кадрів партії диктаторськими методами сталінського керівництва. Після з'їзду генсек ініціював зміни в законодавстві, які полегшували розгортання масового терору і чекав слушного часу, щоб розпочати його.

Після прийняття нової Конституції СРСР виявилася можливість зробити компартійно-радянський апарат співучасником спрямованого проти нього ж терору. Скасуванням "ручної" системи виборів Сталін викликав вогонь на всю очолювану ним вертикаль влади. Справді вільні вибори являли собою величезну загрозу для апарату, який давно звик не відчувати залежності від електорату.

Сталін не міг бути диктатором, спираючись тільки на ДПУ-НКВС. Він потребував підтримки від правлячої еліти. Щоб дістати її, генсек поставив апаратників перед перспективою вільних виборів. Тільки він, контролюючи органи державної безпеки, міг відвернути загрозу появи на всіх щаблях радянського апарату влади нових людей. Апаратники повинні були згуртуватися навколо генсека і разом зустріти ту загрозу, яку несла з собою для них нова конституція. Кожний розумів, що допомога у проведенні виборів може здійснюватися тільки у звичних для чекістів формах – шляхом дальшого розгортання державного терору. Ті, хто не погоджувався запрограмовано діяти в ситуації, створеній генсеком, мусили згоріти у вогні терору. Бажаючих зайняти їхні місця не бракувало.

25 вересня 1936 р. Й.Сталін надіслав Л.Кагановичу, В.Молотову та іншим членам політбюро ЦК із Сочі телеграму (її підписав і А.Жданов), в якій містилася вказівка активізувати репресивну політику і змінити керівництво органами державної безпеки. Наступного дня на вимогу Сталіна наркомом внутрішніх справ був призначений М.Єжов. За ним зберігалися попередні посади – секретаря ЦК і голови. В лютому-березні 1937 р. відбувся пленум ЦК ВКП(б). Сталін заявив на ньому, що країна опинилася у небезпечному становищі через підступну діяльність саботажників, шпигунів і диверсантів. Він звинувачував "безтурботних, добросердних і наївних керівних товаришів", які нібито втратили здатність розпізнавати ворога. Їм протиставлялися рядові члени партії, які могли підказати "правильне рішення". Це був майже відвертий заклик до бунту проти керівників з великим, часто дореволюційним партійним стажем.

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. поклав початок Великому терору. В ході терористичних кампаній, які змінювали одна одну, сотні тисяч людей були знищені фізично, а мільйони – морально, шляхом примушування до співробітництва з органами дер-

жавної безпеки, публічного засудження "ворогів народу", вимушеної подачі неправдивих свідчень проти співробітників, знайомих і рідних.

В ситуації Великого терору було покладено край розмовам про висування альтернативних кандидатур на виборах у Верховну Раду, які точилися під час обговорення проекту нової конституції. Виборчі комісії зобов'язувалися реєструвати тільки одного кандидата від "блоку комуністів і безпартійних". Сама думка про висування незалежного кандидата оголошувалася антирадянською, що підпадало під відповідну статтю Карного кодексу.

Практика демократичних виборів вимагала, щоб у бюлетені друкувалися варіанти рішень. Виборець мав виявити свою волю активно, тобто позначкою у бюлетені. Організатори виборів не відступили від цієї практики. У примітці на бюлетені містилася така рекомендація: "Залиште прізвище одного кандидата, за якого Ви голосуєте, решту викресліть" [26, с.250]. Примітка, на перший погляд, була безглуздою, тому що в бюлетені друкувалося тільки прізвище кандидата від блоку комуністів і безпартійних.

Під час вільних виборів навіть у випадку, коли в бюлетені міститься тільки одне прізвище, голосуючий зобов'язаний визначити своє ставлення до кандидата у письмовій формі, тобто викреслити одне слово в альтернативній парі слів (згодний – незгодний). Однак організатори виборів здійснили підступне спрощення тексту бюлетеня: на ньому друкувалося тільки прізвище одного кандидата та назва колективу, який його висунув. Позитивне ставлення до кандидатури за цих умов виключало необхідність письмової фіксації. Виходило, що відвідувати кабінку для таємного голосування було потрібно тільки тим, хто мав намір викреслити прізвище кандидата від блоку комуністів і безпартійних. Кабінка ставала своєрідним тестом на лояльність режиму.

Організатори виборчої кампанії потурбувалися про забезпечення належної явки. Виборці передавалися у розпорядження величезної армії агітаторів, яка рекрутувалася за виробничою ознакою з їхнього середовища. Виробничий підхід до формування агітаторських колективів дисциплінував їх, оскільки на підприємствах і в установах всі перебували в економічній залежності від держави. Виборці стали залежними від держави й на селі, тому що працювали в державних радгоспах або в одержавлених колгоспах. Агітатор особисто відповідав за те, щоб усі його виборці проголосували. Щоб вони проголосували як належить, відповідали вже не агітатори. Тут перше слово у створенні відповідної обстановки переходило до органів державної безпеки. Виборчий бюлетень народу довірили тільки то-

ді, коли довели його терором до певної кондиції. В розпал репресій майже не знаходилося сміливців, котрі наважилися б скористатися кабінкою для таємного голосування, щоб викреслити прізвище кандидата від "блоку комуністів і безпартійних".

Якщо в українській історіографії 20-ті рр. називають національним відродженням, то 30-ті рр. – „розстріляним відродженням”. Чим пояснити цю різницю у ставленні кремлівських можновладців до України? Українська радянська державність мерехтіла на межі буття і небуття, але завжди була загрозою для Кремля. Побудова держави у вигляді федерації союзних республік із правом виходу кожної з них зі складу Радянського Союзу мала на меті знищити ґрунт для розгортання національного руху. Але радянські органи користувалися цілком реальними владними повноваженнями, у тому числі в національних республіках. Хоч ці повноваження могли паралізуватися партійними комітетами, вони становили загрозу для диктатури. Чим більше українізувалася радянська влада в Україні, тим більшою ставала загроза перетворення фіктивної національної державності на реальну.

У 20-х рр. перспективи радянської України здавалися обнадійливими. Слідом за М.Грушевським Збруч перетнули десятки тисяч галичан. Українці в сусідніх країнах сподівалися, що радянська державність в УСРР із часом стане реальною. Та цим сподіванням не судилося здійснитися. Коли Сталін закріпив за собою вакантне місце вождя державної партії, УСРР опинилася в епіцентрі репресій. Існування найбільшої національної республіки на кордоні з Європою він тепер сприймав як виклик. Сталін знав лише один спосіб боротьби з потенційною небезпекою – превентивні репресії. Услід за спрямованим проти українських селян терором голодом посланець Сталіна П.Постишев розгорнув планомірне винищення української інтелігенції. Постгеноцидна Україна стала безпечною для Кремля. У 1934 р. Сталін дав згоду на перенесення столиці УСРР із пролетарського Харкова в національний центр – Київ.

Масова „зачистка” 1937–1938 рр. стала заключним акордом сталінської „революції згори”. Влада наскрізь пропалила соціальне середовище в Україні. У республіці практично зникли соціально-економічні і політичні структури дорадянського часу. Залишалося тільки тероризоване й атомізоване населення, яке перебувало у цілковитій матеріальній залежності від держави.

Джерела та література

1. Ленін В.І. Повне збір. тв. – Т. 36.
2. Волкогонов Дмитрій. Ленин. Политический портрет. Кн.1. – М., 1994.
3. В.І.Ленін про Україну. – Ч.2. – К., 1969.

4. Ленін В.І. Повне збір. тв. – Т. 38.
5. Ленін В.І. Повне збір. тв. – Т. 24.
6. Винниченко В.К. Відродження нації. – К., Відень, 1920 (репринт 1990). – Ч.2.
7. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987.
8. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996.
9. Пайпс Р. Россия при большевиках. – М., 1997.
10. Ленін В.І. Повне збір. тв. – Т.43.
11. Ленін В.І. Повне збір. тв. – Т.44.
12. Бухарин Н.И. Избранные произведения. – М., 1988.
13. Ленін В.І. Останні листи і статті. – К., 1989.
14. Троцкий Л. Задачи XII съезда РКП. – М., 1923.
15. Сталин И. Сочинения. – Т.5.
16. Кульчицький С.В. Курс – українізація // Родина (Москва), 1999. – № 8.
17. VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. 17-20 січня 1924 р. - Харків, 1924.
18. Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – К., 1997.
19. Сталин И. Сочинения. – Т. 12.
20. КПРС в резолюціях... - Т.2.
21. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927-1935 гг. – М., 1987.
22. Сталин И. Сочинения. – Т.13.
23. Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. – М., 2001.
24. Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921-1938). – К., 2003.
25. Історія Радянської Конституції в декретах і постановах уряду (1917-1936). – К., 1937.
26. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами. – К., 1999.

Summary

In the article the author highlights formation process of Soviet political system and its major periods in 1905-1938. He depicts specific role of Party, councils, trade unions and force structures in this system, their functions in it. The conclusion is made as to “Stalin’s revolution from the top” practicability in conditions of the end of 1920-1930s.

В. П. Мохов

НОМЕНКЛАТУРНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ВЛАСТИ: ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ПРЕДЕЛЫ

Возникновение номенклатуры в условиях советской России стало неизбежным в рамках избранного политическим руководством стратегического курса. Рыночный вариант развития мог реализоваться, но при других социально-политических условиях. Общей основой для укрепления номенклатурной системы стала неразви-